

میراث جیلی در ابن عربی پژوهی

علی اوجبی

قطب‌الدین عبدالکریم بن ابراهیم جیلی، فیلسوف‌العرفاء در اول محرم سال ۷۶۷ هـ. ق در بغداد به دنیا آمد. به سرزمین‌های متعدد از جمله، هند، مصر و فلسطین مهاجرت کرد. سرانجام در یمن سکنا گزید. در آن‌جا با برخی از بزرگان صوفیه به ویژه شرف‌الدین جبرتی ملاقات کرد، شیفته وی شد و از محضرش بهره‌ها برد. در اکثر آثارش از او یاد کرد و قصایدی در مدح‌اش سرود. سرانجام در سال ۸۲۶ هـ. ق در شهر زبید درگذشت.

گاه عبدالکریم جیلی با عبدالقادر جیلانی اشتباه می‌شود که نزدیک به دو قرن پیش از جیلی می‌زیسته و در سال ۵۶۱ هـ. ق در بغداد درگذشته است.

آثار جیلی

جیلی بیش از سی کتاب و رساله از خود به یادگار گذاشته است که شاید مهمترین و مشهورترین آن‌ها کتاب *الانسان‌الکامل فی معرفة الاواخر* باشد. این کتاب در واقع یک دایرة‌المعارف فلسفی عرفانی و اصطلاح‌نامه عرفانی است، اما نثر پیچیده و رمزگونه آن باعث شده تا مخاطبان کمتری از آن بهره برند.

حجیم‌ترین اثر او کتاب *القاموس الأعظم و الناموس الأقدم فی معرفة قدر النبی(ص) حاوی چهل و چهار رساله است که متأسفانه بیشینه آن‌ها مفقود شده و آنچه در اختیار قرار دارد، به شکل نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های داخل و خارج نگهداری می‌شود.*

از جمله مهمترین رسائل این مجموعه می‌توان به آثار ذیل اشاره کرد:

۱. لوامع البرق الموهن ۲. لسان القدر بنسبیم السحر ۳. قاب قوسین و ملتقى الناموسین ۴. روضات الواعظین ۵. سرالنور المتکن فی معنی قوله «المؤمن مرآة أخیه» ۶. شمس ظهرت لبدر دیگر آثار مهم جیلی که در حوزه عرفان و تصوف تألیف شده عبارتند از:

۱. الکهف الرقیم فی شرح بسم... ۲. المناظر الإلهیة ۳. غنیة أرباب السماء و كشف القناع عن وجوه الاستماع ۴. إنسان عین الجود ۵. كشف الستور عن مخدرات النور ۶. مساحرة الحبيب و مسایرة الصحب ۷. أمهات المعارف و جنة المرید و العارف ۸. المملكة الربانیة المودعة فی النشأة الإنسانية ۹. بحر الحدوث و القدم و موجد الوجود و العدم ۱۰. عیون الحقائق فی کل ما يحمل من علم الطرائق ۱۱. حقیقة الحقائق التي هی للحق من وجه و من وجه للخلائق ۱۲. شرح مشکلات الفتوحات المکیة.

الفتوحات المکیة

محبی‌الدین بن عربی (۵۶۰-۶۳۸ هـ. ق) چون خورشیدی در آسمان معارف عرفانی می‌درخشد. اساساً عرفان نظری با تلاش‌های او بود که به اوج رسید و برای نخستین بار در قالب یک دانش مدون عرضه شد و بدین ترتیب، تمامی عرفای پس از وی به نوعی تحت تأثیر اندیشه‌ها و آموزه‌های عرفانی وی هستند.

البته او از همان آغاز مخالفان سرسختی داشت. شاید نخستین کسی که موجی از مخالفت و اعتراض را به پا کرد، فقیه یمنی، جمال‌الدین بن خیاط باشد. او یک‌سری از مسائل عرفانی را بنا بر قرائت خود به رشته تحریر درآورد و آن را برای تمامی علما و فقهای اسلامی فرستاد. آنها ردیه‌های متعدد و مفصلی نوشته و مسائل یاد شده را کفرآمیز و مغایر با شرع انگاشتند. ابن خیاط پس از دریافت نقطه نظرات علما، تصریح کرد که آموزه‌های یاد شده از آن ابن عربی است.

فیروزآبادی - صاحب قاموس المحيط - یکی از بزرگ‌ترین مدافعان ابن عربی بر این باور بود که مسائلی که ابن خیاط با رندی و نیرنگ برای علما ارسال کرد، باورهای ابن عربی نبود. سپس چنین می‌افزاید که: «منکران شیخ تنها فقها و علمایی بودند که بهره‌ای جز فقه و علوم ظاهری نداشتند، ولی تمامی صوفیان و عارفان اقرار دارند که او پیشوای اهل تحقیق و توحید است.»

ابن عربی آثار متعددی از خود به یادگار گذاشته که در شمار آنها اختلاف است، اما آنچه مسلم است بیش از ۱۵۰ عنوان در قالب نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های داخل و خارج نگهداری می‌شود.

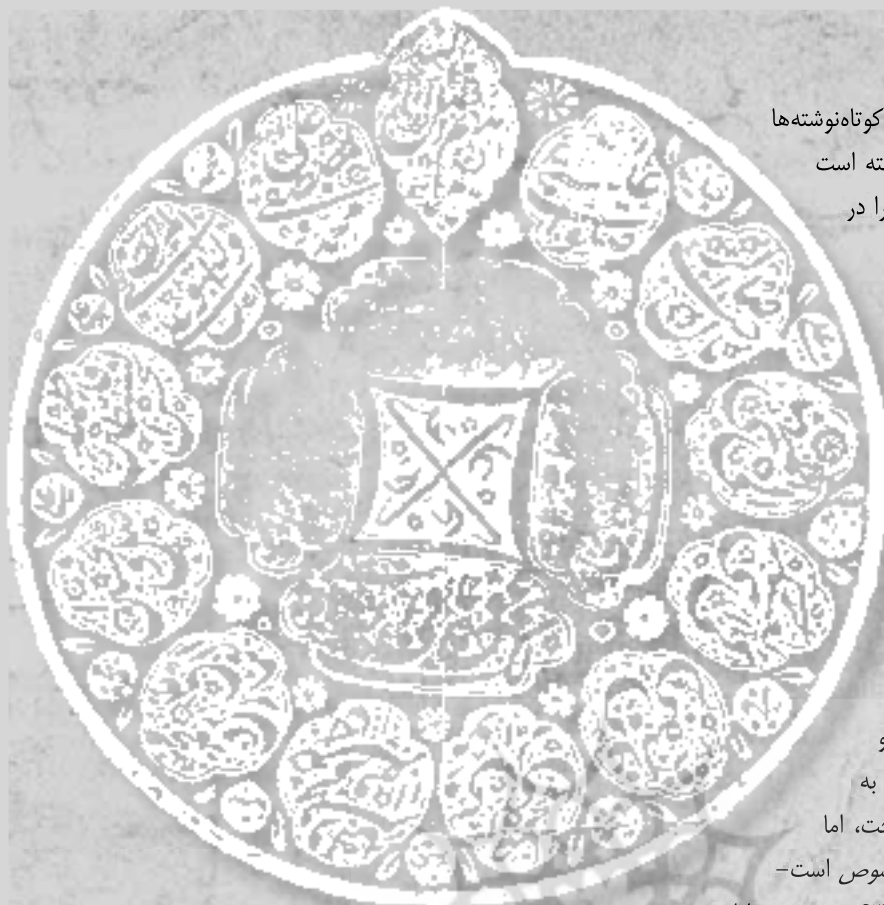
او با وجود احاطه بر آموزه‌های فلسفی، هیچ‌گاه در این حوزه وارد نشد، مگر در مسائلی که مرتبط با عرفان نظری بود. دغدغه و دل‌مشغولی او نظام بخشیدن به معارف عرفانی و ارائه رهیافت جهان‌شمول معرفتی مبتنی بر کشف صحیح؛ یعنی معرفتی با موضوع، هدف و اسلوب خاص، در قالب مجموعه مسائلی که در ساختار و نظمی خاص و مدرسی گرد هم آمده و به تبع آن قابل تعلیم و تعلم باشند.

مجموعه آثار او را که از حیث حجم شامل رساله‌های اندک و کتاب‌های مستقل است می‌توان از منظرهای گوناگون به دو دسته تقسیم کرد:

الف. از لحاظ حجم: رساله‌ها و کتاب‌ها

ب. از لحاظ موضوع: رساله‌ها در باب موضوع خاص یا پاسخ یک پرسش درخواستی یا تفسیر آیه‌ای خاص نگاشته شده است، مانند: التدریبات الالهیة درباره سرزمین انسانی، مواقع النجوم برای ارشاد سالک در سیر و سلوک عرفانی و عتقاء مغرب در ولایت. در حالی که آثاری چون فصوص الحکم و الفتوحات المکیة حاوی نظام عرفانی است.

ج. از لحاظ زمان نگارش: جالب این‌که تألیف رساله‌ها به کتاب‌ها تقدم دارد؛ یعنی او پژوهش‌های عرفانی خود را با رساله‌های کم حجم آغاز کرده و سپس پس از پختگی دست به تألیف شاهکارهای عرفانی مفصل خود زده است.

د. از لحاظ مکان نگارش: رساله‌ها و کوتاه‌نوشته‌ها را پیش از عزیمت به مکه و دمشق نوشته است و غالب آثار مفصل و کتاب‌های مستقل را در آن دو شهر.

در میان مجموعه آثار او دو کتاب از اهمیت خاص و شهرت و آوازه‌ای جاوید برخوردارند و همواره نام ابن عربی قرین با آنها است و اساساً ابن عربی با این دو شناخته شد و جایگاهی رفیع یافت که تاکنون هیچ عارف اندیشمندی بدان دست نیازیده است: ۱. فصوص الحکم ۲. الفتوحات المکیّة.

از حیث زمانی تألیف فصوص الحکم در سال ۶۲۷ هـ. ق، وقتی او شصت و هفت ساله بود، طی چهل سال به اتمام رسید و اعجاب همگان را برانگیخت، اما الفتوحات که از لحاظ حجم چند برابر فصوص است -

طی سی و هشت سال - در سال ۶۲۹ یا ۶۳۹ هـ. ق به پایان رسیده است. هر دو حاوی یک دوره منظم آموزه‌ها و نگره‌های عرفانی

ابن عربی است: یکی، مختصر و بسیار رمزگونه و دیگری، مفصل با عباراتی روشن و رسا و گویا.

فصوص را به کنار می‌نهیم و به سراغ فتوحات می‌رویم. فتوحات مشهورترین اثر عرفانی جهان اسلام است. ابن عربی خود درباره تألیف این اثر جاوید عرفانی می‌نویسد: «کنتُ نوبتُ الحجّ و العمرة. فلما وصلتُ إلى أمّ القرى - مکه - اقام الله سبحانه و تعالی فی خاطری أن أعرف الولی بفنون من المعارف عند تطوافی فی بیته المکرم.»

همان‌گونه که به کرات تصریح دارد، فتوحات زایده تفکر او یا دیگری نیست، بلکه بارقه و الهام الهی است. به عنوان نمونه:

- در باب ۴۸ می‌گوید: بدان ترتیب، ابواب فتوحات نه از روی اختیار است و نه حاصل اندیشه، بلکه حق تعالی از زبان فرشته الهام تمام آنچه نوشته‌ام را املا فرموده است. از این‌رو، گاه سخنی را میان دو جمله‌ای آورده‌ام که نه ارتباطی به ماقبل دارد و نه به ما بعد. و این درست شبیهه آیه کریمه «حافظوا علی الصلوات و الصلوة الوسطی» است که میان آیات طلاق و نکاح و عدّه و وفا قرار گرفته است.

- در باب ۳۶۷ می‌گوید: به حمدالله تنها از شارع مقدّس (ص) تقلید کرده‌ام.

- در باب ۳۶۵ دارد: تمام آنچه در مجالس گفته‌ام و در کتاب‌هایم آورده‌ام، از حضرت قرآن و خزائن آن است. کلیدهای فهم و امداد از سوی قرآن به من افاضه شده است. تمامی این‌ها برای آن است تا از مجالست حق تعالی و مناجاتش تنها با سخن او برون آیم.

- در باب ۳۶۶ تصریح می‌کند: تمامی آنچه در این نوشتار آورده‌ام، حاصل اندیشه و فکر نیست، بلکه نفعات الهی است که به دست فرشته الهام در جانم دمیده شده.

- در باب ۳۷۳ می‌نویسد: تمامی آنچه در این کتاب نوشته یا می‌نویسم، املائی الهی و القای ربّانی یا نفعه‌ای روحانی در روحی کیانی است. تمامی این‌ها حاصل میراث‌خواری از انبیا و پیروی از ایشان

است، نه به حکم استقلال.

فتوحات بر اساس نسخه قونیه که به خط ابن عربی در سال ۶۳۶ هـ. ق کتابت شده، حاوی ۳۷ مجلد است. تاکنون دوباره در مصر چاپ شده: نخست در سال ۱۲۹۳ و بار دیگر در سال ۱۳۲۹. دکتر عثمان یحیی در طی نزدیک به ۲۰ سال به تصحیح انتقادی این اثر پرداخته و بخش‌هایی از آن در قالب ۱۷ مجلد منتشر کرده است.

به دلیل اهمیت فتوحات، بسیاری از عرفا به شرح و تلخیص و بازنویسی و ترجمه آن اهتمام کرده‌اند:

- شیخ عبدالوهاب شعرانی دوبار آن را تلخیص کرده است: بار اول با عنوان *لواقح الأنوار القدسیة المنتقاة من الفتوحات المکیة*^۲ و بار دوم با عنوان *الکبریت الأحمر من علوم الشیخ الأكبر*. عبدالقادر بن قضیب‌البان به شیوه فتوحات کتابی نوشته با عنوان *الفتوحات المدتیة* که شیخ الاسلام ابن زکریا در اشعار خود آن را ستوده است.^۳

صوفی فرانسوی مسلمان معاصر، میشل سودکوتز^۴ بخش‌های مهم فتوحات را به فرانسوی ترجمه کرده و گزارش مفصلی از شروع آن ارائه کرده است.

فتوحات ۵۶۰ باب دارد. باب پایانی این دایرةالمعارف عرفانی، مجموعه وصایای ابن عربی برای مریدان و سالکان است. این باب ارتباط چندانی با دیگر ابواب ندارد. از این‌رو، گاه به صورت مستقل و تحت عنوان *الوصایا* چاپ شده است.

در واقع باب ۵۵۹ آخرین باب فتوحات است که ابن عربی محتوای آن را با عنوان «فی معرفة اسرار و حقائق من منازل مختلفة» تفسیر کرده است.

در مقدمه این باب، آن را چنین معرفی می‌کند: «با ارزش‌ترین ابواب فتوحات همین باب است. این باب، جامع فنون انوار ساطعه و بروق لامعه و احوال حاکمه و مقامات راسخه و معارف لدنی و علوم الهی و منازل مشهوده و معاملات اقدسیه و اذکار منتجه و مخاطبات مبهجه و نفات روحی و قابلات روحی و تمامی آنچه کشف افاده می‌کند و حق صرف گواهی می‌دهد. این باب حاوی تمامی مباحث ابواب فتوحات است.»

بدین ترتیب، ابن عربی این باب را که به «باب اسرار» مشهور شده، خلاصه فتوحات می‌داند.

از نگاه عرفا و عرفان‌پژوهان هیچ متن عرفانی به پایه این بخش فتوحات نمی‌رسد. اگر ابن عربی بزرگ‌ترین اندیشمند حوزه عرفان نظری است، و آثار فاخر او ارزشمندترین آثار، این بخش فتوحات بی‌بدیل‌ترین است، زیرا تمامی ویژگی‌های آثار او را داراست:

۱. ایجاز لفظی شدید و رمزآلودگی ۲. قابلیت تأویل‌ها و خوانش‌های متعدد ۳. به‌کارگیری از آیات قرآنی و تضمین معانی و آموزه‌های قرآنی؛ به‌گونه‌ای که مخاطب در نمی‌یابد آیا همان معنایی که واژه‌های قرآنی بر آن دلالت دارد، مراد است یا ابن عربی معنای دیگری را ابتکار کرده است. ۴. به‌کارگیری نصوص عرفانی پیشین و برداشت‌هایی متفاوت و بسیار عمیق‌تر از گوینده آن عبارت‌ها. ۵. افراط در به‌کارگیری شیوه جناس. ۶. گرایش به استفاده از واژه‌های بکر، جداکردن الفاظ مستعمل از معانی متعارف و بازگشت به ریشه‌های اشتقاق واژه‌ها برای به‌کاربردن الفاظ در قالبی جدید برای معانی جدید در حوزه عرفان و تصوف. ۷. ویژگی‌ای که تا قبل از ابن عربی مشاهده نشده و آن به‌کارگیری خاص مشترکات لفظی است. ۸. استفاده از قضایای کلامی، فلسفی و فقهی نه در معانی مصطلح، بلکه در معانی مورد نظر خود.

شرح فتوحات

در میان پیشینیان چندگونه شرح‌نویسی متداول بوده:

۱. شیوه غیرمزجی

الف) شیوه «گفت می‌گوییم» در این شیوه، نخست عین عبارت مؤلف به طور ناقص نقل و سپس به شرح آن پرداخته می‌شود و بعد بدون نقل عبارت‌های بعدی شارح به تفسیر خود ادامه می‌دهد. دوباره قسمتی دیگر از عبارت متن، نقل و به همان شیوه تفسیر می‌شود.

ب) شیوه «قوله الی قوله»: در این شیوه بخش‌های اصلی که شارح در صدد شرح آن است، نقل می‌شود. این‌گونه شرح‌نویسی در مورد متونی به‌کار می‌رفت که یا از شهرت فوق‌العاده برخوردار بودند و نیازی به نقل کل متن نبود و یا این‌که بسیار حجیم بودند.

۲. شیوه مزجی: در این شیوه، شارح عبارت‌های متن را در لابلای توضیحات خود درج می‌کند. این شیوه معمولاً در مورد آثاری به‌کار می‌رفت که حجم کمی داشتند.

ویژگی مشترک و غالب تمامی این‌گونه‌ها آن است که شارح از حیث آگاهی و احاطه خود را در مرتبه پایین‌تر از مؤلف و یا شاگرد او می‌داند، اما جیلی در شرح خود این‌گونه نیست.

او گرچه در مقدمه شرح خود تصریح دارد که سودمندترین اثری که در تصوف نوشته شده و نیز عجیب‌ترین، وسیع‌ترین و جامع‌ترین، فتوحات است، اما این‌عربی همواره از حقایق اشیا سخن نگفته تا شرح آن به درازا بکشد. نیز او تصریح دارد که تمامی معارفی که در فتوحات آمده، به شکل رمزگونه در باب ۵۵۹ گردآوری شده است. از این رو، جیلی درصدد شرح تمامی مشکلات کتاب برآمده است، اما او خود را تنها یک شارح و در رتبه پایین‌تر از ابن‌عربی نمی‌انگارد. گاه با او به مخالفت می‌پردازد و اندیشه‌هایش را به نقد می‌کشد و تصریح می‌کند که ابن‌عربی به بی‌راهه رفته. او در عین غواصی در اعماق اندیشه‌های ابن‌عربی، تا آن‌جا که با اندیشه‌های خودش در تهافت و تضاد نباشد، به توجیه و تأویل عبارت‌های ابن‌عربی می‌پردازد. بنابراین، او شخصیت ممتاز و مستقلی است که در سایه اشتیاق و دانش ابن‌عربی قرار نمی‌گیرد.

ذکر این نکته ضروری است که جیلی تمامی باب ۵۵۹ را شرح نمی‌دهد و به ابواب ده‌گانه آغازین آن بسنده می‌کند. شاید بدین دلیل که آن را برای نمایاندن روح افکار ابن‌عربی و مهم‌ترین دیدگاه‌های وی کافی می‌داند.

چاپ‌های شرح فتوحات:

دکتر یوسف زیدان شرح مشکلات الفتوحات المکیة را برای نخستین بار بر اساس دو نسخه کتابخانه اسکندریه و ظاهریه مصر و نسخه معهد طنطا احمدی تصحیح و در سال ۱۴۱۹ هـ ق / ۱۹۹۹ م منتشر کرد.

اما از آن‌جا که این اثر در مصر منتشر شده و به راحتی در اختیار محققان ایرانی قرار ندارد و نیز از دست‌نوشته‌های موجود در کتابخانه‌های ایران بی‌بهره بوده، نگارنده را بر آن داشت تا ویراست جدیدی از این اثر را به همراه دیگر مصنفات عبدالکریم جیلی که عمده آن‌ها به شکل غیرمحققانه چاپ شده، آماده و در اختیار علاقه‌مندان متون عرفانی قرار دهد.

پی‌نوشت:

۱. البواقیت و الجواهر فی علوم الشیخ الأكبر، تألیف شعرانی، ج ۱، ص ۱، نیز نگر: الاغتباط بمعالجة ابن‌التخایط، نوشته فیروزآبادی.

۲. نسخه‌ای از آن با عنوان سواطع الأنوار القدسیة فی ما صدرت به الفتوحات المکیة در دارالکتب المصریة (به شماره ۱۴۶ مجموعه‌های تصوف) نگهداری می‌شود.

۳. نگر: تاریخ خلاصة الأثر فی أعیان القرن الحادی عشر، ج ۳، ص ۴۶۵.

4. Michel Chodkiewicz: *The Futuhat Makkiyy and Their Commentators*

۵. مجموعه مصنفات جیلی بتدریج از سوی انتشارات حکمت منتشر خواهد شد.